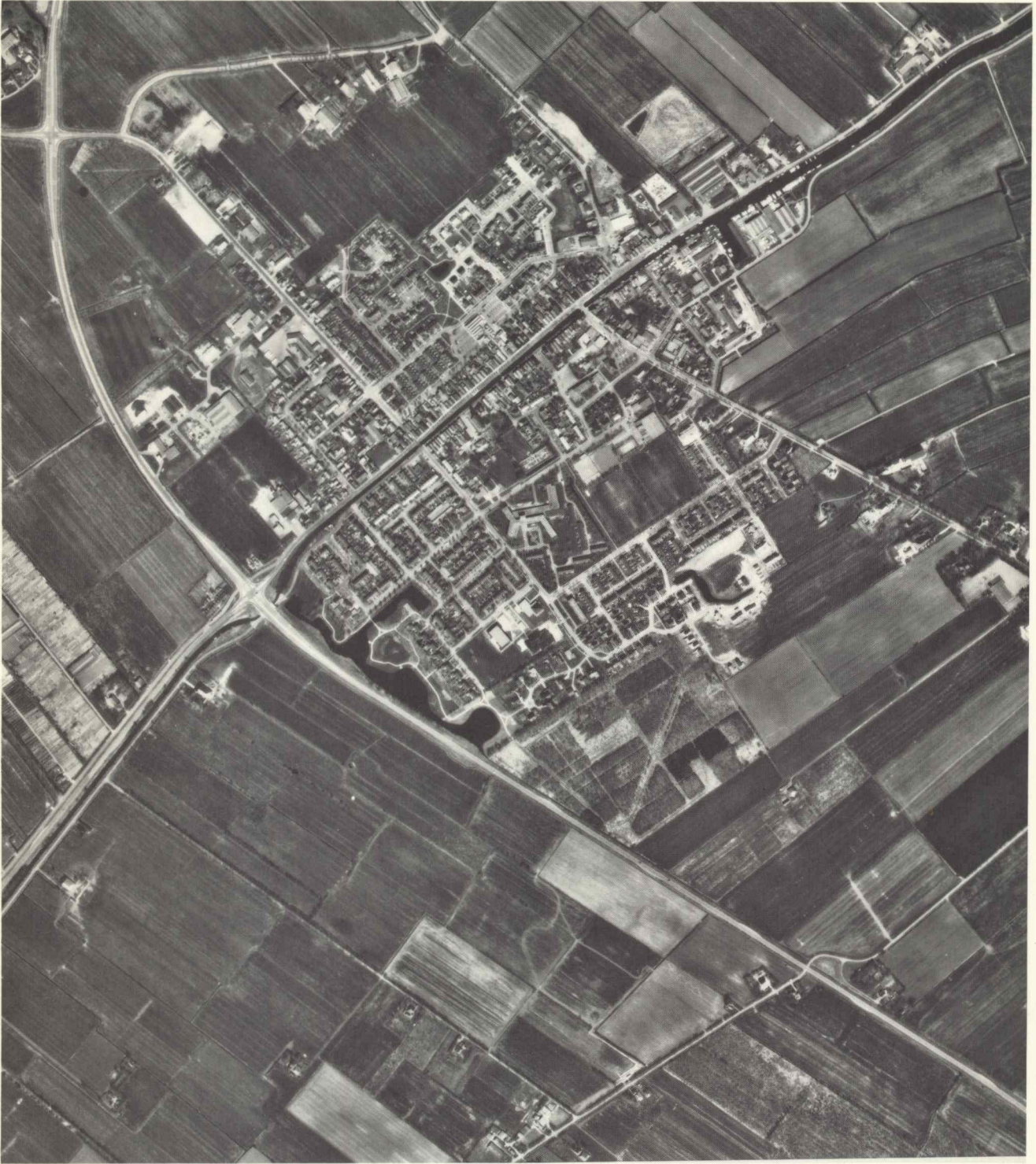

ID -1384
C-2
27/9/1991

1.110519085003

BALK
gemeente Gaasterlân-Sleat

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

Start: 04-08-1989: Aantw: 27-09-1991

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

BALK gemeente Gaasterlân-Sleat

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Balk als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 154) door een stippellijn omgrensde gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

November 1988.

Inleiding

Het dorp Balk is gelegen in de gemeente Gaasterlân-Sleat nabij het Slotermeer op een afstand van circa zeventien kilometer ten zuidwesten van Sneek. De nederzetting is vermoedelijk in de 13de of 14de eeuw ontstaan als handelsnederzetting op de kruising van de landverbinding tussen Harich en Wijckel met de afwatering de Luts. Voor de handelsnederzetting wordt de waterverbinding via de Luts al spoedig van groter belang dan de landverbinding, wat tot gevolg heeft dat de nederzetting zich gaat richten op het water en tot ontwikkeling komt als een lintbebouwing op beide oevers.

Het bebouwingspatroon ontwikkelt zich voornamelijk in zuidwestelijke richting en handhaaft zich als zodanig tot in deze eeuw. Pas in de 20ste eeuw groeit Balk uit tot een omvangrijker nederzetting door de bouw van enkele nieuwbouwwijken in aansluiting op de oorspronkelijke dorpskern langs de Luts.

Typerend voor de kom van Balk is het lineaire karakter van bebouwing en onbebouwde ruimte in de oorspronkelijke dorpskern, waarvoor de rechtlijnige Luts als centraal element het uitgangspunt vormt.

De kenmerkende ruimtelijke structuur is, in samenhang met de historisch waardevolle bebouwing, van zodanige cultuurhistorische waarde dat een aanwijzing van de kom van Balk als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

De Gaasterlandse zandondergrond heeft een sterk golvend karakter als gevolg van de bewegingen van het ijsfront gedurende de ijstijden. Door opstuwung van de ondergrond zijn hier ruggen, bergen of gaasten tot ontwikkeling gekomen, zoals de Hooy-Bergen ten zuiden van Balk. Ze liggen voornamelijk aan de rand van het Gaasterlandse zandplateau, een brede strook hoge zandgrond die later het centrale deel van Gaasterland gaat vormen.

Door stijging van het zeewaterniveau verplaatst de kustlijn zich na de laatste ijstijd landinwaarts en worden vanaf circa 2700 voor Christus zand en klei afgezet op de bestaande pleistocene ondergrond. Vanaf de Bronstijd treedt een vertraging in de zeeniveaustijging op waardoor sindsdien perioden van min of meer permanente overstroming worden afgewisseld door perioden waarin het kustgebied grotendeels droog ligt. Doordat de natuurlijke afwatering in Gaasterland door het holle reliëf wordt belemmerd, verzamelt het overtollige water zich in vele meertjes en poelen (fotobijlage, afb. 1).

De occupatie van het huidige

Gaasterland vindt vooral plaats in het overgangsgebied tussen het glaciële zandgebied (zuid) en het klei-op-veen-gebied (noord), alwaar voldoende hoge gronden voor bouwland aanwezig zijn en men de lagere gronden buiten het zandplateau als weide en hooiland kan benutten.

Het is het gebied van de gaasten, de eerste zandopduikingen aan de rand van het veen- en kleilandschap. De aanwezigheid van de hoge gaasten en de in het algemeen vrij hoge ligging van het zandplateau maken het ophogen van woonplaatsen niet noodzakelijk, zodat hier geen terpen tot ontwikkeling komen. De eerste nederzettingen zijn gesitueerd op de natuurlijke hoogten in het randgebied van het Gaasterlandse zandplateau, terwijl de verbindingswegen – zoals de latere weg van Balk naar Harich-Westerend – aan de voet van of op de keileemruggen komen te liggen. De naam Gaasterland is betrekkelijk jong. Rond 1200 spreekt men van het 'Gheesterlandt' en het gehele gebied van de latere grietenij wordt in 1398 'die Gheesten' genoemd. Het merendeel van de Gaasterlandse dorpen dateert van rond de 12de en 13de eeuw. Harich, Mirns en Wijckel worden reeds in de 12de eeuw vermeld, nederzettingen als Ruigahuizen en Balk zijn van een latere datum.

Van belang voor het ontstaan van Balk is mogelijk de markt van Harich geweest. Van de 13de tot de 15de eeuw is deze, later zogenoemde Wildemarkt van Gaasterland reeds gesitueerd ten zuidwesten van het huidige Balk, op aanzienlijke afstand ten zuiden van Harich. De markt van Harich is één van drie systematisch over het friese land verdeelde internationale handelsplaatsen. In Oostergo is een markt te Holwerd, in Westergo te Cornwerd, terwijl de Wildemarkt fungeert als handelsplaats van de Zevenwouden.

Over de wijze van ontstaan van Balk en het tijdstip waarop is niets met zekerheid bekend. Waarschijnlijk heeft de nederzetting zijn ontstaan en ontwikkeling bovenal te danken aan het verkeer tussen de dorpen Harich en Wijckel en in mindere mate aan de handel die op de nabijgelegen Wildemarkt (één maal per jaar) wordt gedreven. De scheiding tussen beide dorpsgebieden wordt gevormd door de Luts, een afwatering vanaf de hoger gelegen Gaasterlandse gronden naar het Slotermeer. Op de plaats waar de wegverbinding tussen de twee dorpen de Luts kruist, ontstaat de nederzetting Balk. Hier ligt dan waarschijnlijk over het watertje een houten balk die als brug dient en de nederzetting van zijn naam voorziet. Zo komt de nederzetting tot ontwikkeling bij de kruising tussen land- en waterweg als een

handelscentrum, en niet als agrarische nederzetting.

De gunstige ligging is er de oorzaak van dat niet enkel arbeiders en kleine ambachtslieden zich hier vestigen. De handel geeft de nederzetting na verloop van tijd een enigszins stedelijk karakter. Aan beide zijden van de Luts komt bebouwing tot ontwikkeling. De Luts moet in eerste instantie een tamelijk onbeduidende natuurlijke afwatering zijn geweest, maar zal naarmate de handelsactiviteiten toenamen ongetwijfeld verbeterd zijn.

De nederzetting krijgt een afzonderlijke structuur ten opzichte van het omringende agrarische gebied. Binnen de dorpskom van Balk en ten noordwesten van het dorp is de verkaveling haaks op de Luts gericht, terwijl ten zuiden van de nederzetting een bebouwingslint van hoeven aan de weg van Wijckel naar Balk een opstreekende verkaveling tot gevolg heeft van het Slotermeer tot aan de Riensloot. De verschillende occupatie-assen binnen de dorpsgebieden van Harich en Wijckel hebben geleid tot een verschillende verkavelingsrichting.

Ofschoon Harich de hoofdplaats van de grietenij is en een groot deel van Balk tot dit dorp behoort, is Balk waarschijnlijk toch ontstaan als zelfstandige nederzetting in het dorpsgebied van Wijckel. In de 15de eeuw wordt de nederzetting nog 'Wikelder Balk' genoemd; het is dan reeds een belangrijke nederzetting voor kooplieden. De bloei van Balk wordt echter wel bedreigd door de vele twisten die heel Friesland teisteren. Zo wordt de nederzetting in 1486 geheel in de as gelegd en in de 16de eeuw verschillende malen geplunderd. Maar in de 17de eeuw blijkt Balk zich toch te hebben ontwikkeld tot een 'voortreffelycke ende seer cierlycke buyrte'. Het is een van de vele friese plattelandsnederzettingen die in de 16de en aan het begin van de 17de eeuw aan het water tot ontwikkeling komen. In 1615 wordt bij de kruising van de weg Harich – Wijckel met de Luts, het eigenlijke centrum van de nederzetting met de houten brug over het water, het Rechtshuis gebouwd. Mogelijk is Balk in deze periode al tot een centrum van de grietenij geworden, alhoewel het pas in de 19de eeuw als zelfstandig dorp naar voren komt. De in de 17de eeuw in Balk heersende bedrijvigheid blijkt onder andere uit het feit dat er een week- en een jaarmarkt is en dat het dorp twee korenmolens bezit.

De oudste bron die enig inzicht verschaft in structuur, vorm en omvang van het dorp is de grietenijkaart van Schotanus uit 1718. De kaart toont een eenvoudige ruimtelijke structuur (fotobijlage, afb. 1). Balk

bestaat aan het begin van de 18de eeuw uit twee vrijwel aaneengesloten bebouwingen langs het riviertje de Luts. Zowel aan de noordoost- als aan de zuidwestkant vormt een korenmolen het eindpunt van de bebouwing. Naast de rij huizen aan beide zijden van de Luts bezit het dorp enige bebouwing in het centrum van het dorp alwaar de wegverbinding Harich – Wijckel (de huidige Dubbelstraat) de waterverbinding vanuit het Slotermeer kruist.

Op beide oevers van de Luts zet de weg zich in zuidwestelijke richting voort buiten de nederzetting, volgens het schematische kaartbeeld voorzien van een laanbeplanting. Mede door de verschillen in verkavelingspatroon aan weerszijden van de Luts vormt de doorgaande weg Harich – Wijckel binnen het dorp een opmerkelijke knik die een bajonetverbinding tot gevolg heeft. Het bochtige traject van de weg tussen Harich en Balk (de Oostersteke) is opvallend; de weg volgt de rand van het hoger gelegen deel van het landschap. Aan de westzijde van de Oostersteke (de huidige Pypsterstikke) is enige bebouwing tot ontwikkeling gekomen buiten de lineaire structuur langs de Luts.

Het bebouwingspatroon blijkt zich vanaf het centrum (de huidige Raadhuisbrug) voornamelijk in westelijke richting te hebben ontwikkeld. Ten oosten van het centrum naar het Slotermeer toe zal de bodem al spoedig te laag en te nat zijn geworden en dus ongeschikt voor bebouwing. In westelijke richting strekt de bebouwing zich uit tot voorbij de Westersteke (de huidige Wilhelminastraat), de tweede verbinding van Balk met Harich. Langs deze rechte, vermoedelijk in de 18de eeuw nog nieuwe weg komt geen bebouwing voor zoals langs de Oostersteke.

De beschreven ruimtelijke structuur ondergaat in de verdere 18de eeuw geen wezenlijke veranderingen. De meest opmerkelijke wijziging in het bebouwingspatroon is de verplaatsing van de kerk van de zuidkant van de weg naar Wijckel naar de noordoever van de Luts. Wegens bouwvalligheid wordt de kerk in 1729 afgebroken en opnieuw opgetrokken als onderdeel van de noordelijke bebouwing aan de Luts. Op de kaart van Schotanus (1718) is de kerk nog aangegeven op haar oude lokatie. De meest zuidelijk gelegen korenmolen is in 1742 in verval en wordt in de loop der 18de eeuw afgebroken. Het in 1615 gebouwde Rechts- of Raadhuis ondergaat in 1769 een reparatie en de toren van het gebouw wordt in 1793 vernieuwd. In 1785 plant men de linden langs de Luts die op de huidige dag nog altijd het water flankeren. In de 18de eeuw bezit Balk een naar verhouding hoog percentage

arbeiders. Van de 85 in geheel Gaasterland wonen er 34 in Balk. Evenals in Sloten vindt in Balk het spinnen van hennep plaats voor de volreders te Krommenie, het centrum van zeildoekfabricage in Holland.

Het kadastrale minuutplan, getekend in 1830, toont een dorpsstructuur grotendeels overeenkomstig de Schotanuskaart uit 1718 (fotobijlage, afb. 2). De kaart uit het begin der 19de eeuw is echter veel gedetailleerder, waardoor een nauwkeuriger en betrouwbaarder beeld ontstaat van de opbouw van de nederzetting. Zo blijken de bebouwingswanden aan weerszijden van de Luts volledig gericht te zijn op het water.

De opvallendste kenmerken van de dorpsstructuur zijn een smalle diepe verkaveling dwars op de Luts en een vrijwel aaneengesloten bebouwing gericht op het water of de kade, gelegen in een strakke en vloeiende rooilijn. De structuur van de op de Luts gerichte kavels wordt slechts onderbroken bij de aansluiting van de Dubbelstraat, een deel van de oude landverbinding Harich – Wijckel. Anders dan bij de overige zijwegen zet de op de Dubbelstraat georiënteerde verkaveling zich tot op de hoeken voort. De oorspronkelijke ligging van de kerk aan de Dubbelstraat, de ligging van het Raadhuis op de hoek van de kruising tussen de weg en de Luts en de structureel afwijkende plaats van de Dubbelstraat wijzen op het belang van dit deel van de nederzetting in de ontstaansgeschiedenis.

Een opmerkelijk onderdeel van dit waarschijnlijk oudste deel van Balk wordt gevormd door een reeks overtuinen op de noordelijke oever van de Luts ten noorden van de brug. Ook ten zuiden van de Raadhuisbrug zijn op een aantal plaatsen nog restanten van dergelijke overtuinen op de kaart aangegeven. Het bestaan van deze structuur hangt mogelijk samen met het feit dat op deze oever over een grote lengte een ruimere afstand tussen de Luts en de bebouwingwand aanwezig is dan elders, welke ruimte voornamelijk benut is voor een brede kade.

Opvallend is ook het grote aantal bruggetjes over de Luts dat op het kadastrale minuutplan is ingetekend. Het vaarwater de Luts is op de kaart zichtbaar in de vorm zoals die tot stand is gekomen in de periode 1820-1830. De veranderingen aan de Luts in deze jaren, zoals de aanleg van een houten walbeschoeiing, maakten het mogelijk grotere scheepsladingen te verwerken, zoals de aanvoer van terpaarde ter bemesting van de onvruchtbare Gaasterlandse bodem en het verschepen van hout naar de bosarme kleistreek. In de periode

1650-1750 was in Gaasterland als gevolg van een landbouwcrisis grootgrondbezit tot ontwikkeling gekomen, hetgeen leidde tot groot-scheepse bebouwing. Na het verdwijnen van het grootgrondbezit wordt in de 19de eeuw veel van dit bos gekapt en komt te Balk handel in hout tot ontwikkeling.

Een dergelijke functionele samenhang met de omgeving is eveneens zichtbaar in de handel in boter die in Balk ontstaat. Geruime tijd heeft de nederzetting een boterwaag, eerst naast het raadhuis, later in een herberg en vanaf 1877 in een speciaal hiervoor gebouwd pand. Deze waag wordt echter na enige jaren opgeheven wegens de dan geringe boterverkoop. De opkomst van zuivelfabrieken betekent in het algemeen een einde voor de lokale botermarkten. Dat dit mogelijk ook voor Balk geldt, wordt geïllustreerd door het feit dat in 1886 een stoomgrutterij aan het oostende van de nederzetting wordt omgebouwd tot boterfabriek. De scheepvaart betekent in de 19de eeuw nog veel voor Balk. Boterkopers voeren hun boter af per schip naar Amsterdam, stoomboten vervoeren passagiers en vee naar Sneek en Leeuwarden en zeilboten voeren turf aan. In de 20ste eeuw neemt het belang van de scheepvaart af en verdwijnt tenslotte geheel. Enige veranderingen rond de eeuwwisseling in de nederzetting zijn de bouw van de roomskatholieke kerk aan de Raadhuisstraat (1883) en de vervanging van de oude brug bij het raadhuis in 1912 door een ijzeren brug. Het kerkgebouw wordt terugliggend uit de rooilijn geplaatst, hetgeen een structurele wijziging betekent.

Bij een vergelijking van de huidige plattegrond met het kadastrale minuutplan blijkt dat in de verdere 19de en 20ste eeuw slechts op een aantal plaatsen veranderingen zijn opgetreden in de oorspronkelijke ruimtelijke structuur van Balk. Wel is er sprake van een aanzienlijke groei van de nederzetting in de vorm van planmatig opgezette woonwijken rondom de oude lineaire structuur. De ruimten begrensd door de bebouwing langs de Luts en die langs de uitvalswegen, zijn eerst opgevuld. Daarna heeft de ruimtelijke ontwikkeling zich voornamelijk voltrokken in zuidelijke richting, waarna recent ook ten noorden van de bebouwing langs de Luts gebouwd is.

Balk telt op het moment rond de drieduizend inwoners en vormt binnen de gemeente Gaasterlân-Sleat als vanouds een concentratiepunt voor de niet-agrarische werkgelegenheid. Van de circa achthonderd arbeidsplaatsen in de niet-agrarische sector, zijn er meer dan vijfhonderd in de dienstverlenende sector. Mede

door de vestiging van de vele winkels aan de Van Swinderenstraat en de Meerweg vervult de nederzetting een centrumfunctie voor een ruime omgeving. Naast enige industrie in de vorm van een zuivelfabriek en een constructiebedrijf, bezit het dorp enkele jachtwerven. Toerisme en recreatie spelen een rol van betekenis. In de jaren zestig is nabij Balk aan het Sloterveer een complex zomerhuisjes annex haventjes gebouwd en is een jachthaven aan de monding van de Luts tot stand gekomen.

Omwille van de ontsluiting van de in de jaren zestig en zeventig gerealiseerde nieuwbouwwijken zijn op een aantal plaatsen doorbraken tot stand gekomen die voor een rechtstreekse relatie met de dorpskom zorgen. De Wilhelmijnstraat (de vroegere Westersteke) is in vergelijking met de 19de-eeuwse situatie verlengd door een doorbraak door de bebouwing op de zuidelijke oever van de Luts tegenover de Teernstrabrug en de aanleg van de Erasmusstraat. De door de teruglopende economische basis in verval geraakte oorspronkelijke bebouwing ten zuiden van de Teernstrabrug is gesaneerd en deels door nieuwbouw vervangen. De vanouds aanwezige bajonetverbinding Dubbelstraat- Meerweg- Pypsterstikke, onderdeel van het traject Harich - Wijckel, is echter nauwelijks gewijzigd. Slechts de kruising Meerweg - Pypsterstikke is verbreed door de sloop van enkele panden langs de noordelijke oever van de Luts. Verdere wijzigingen van de nederzettingstructuur ten behoeve van het verkeer zijn achterwege gebleven als gevolg van de aanleg van een nieuwe doorgaande wegverbinding naar Woudsend ten zuidwesten van de oude kom.

Huidig ruimtelijk karakter

In de ruimtelijke opbouw van het huidige Balk is het ontstaan en de historische ontwikkeling van de langs een waterloop gegroeide handelsnederzetting goed herkenbaar gebleven. De kenmerkende ruimtelijke structuur wordt gevormd door de rechtlijnige Luts als centraal onderdeel van het dorp, de zich als bajonetverbinding voordoende kruising tussen land- en waterweg waarbij de brug over de Luts en het hier gelegen Raadhuis belangrijke elementen vormen en de voornamelijk aan de zuidwestzijde van deze kruising gelegen vrijwel gesloten bebouwingswanden aan beide zijden van de Luts. Een laatste onderdeel van de kenmerkende ruimtelijke structuur wordt gevormd door de op de landverbinding (Harich - Wijckel) georiënteerde bebouwing aan de Dubbelstraat. Deze structuur verleent de nederzetting een geheel eigen en waardevolle ruimtelijke karakteristiek.

Het beeld van de nederzetting wordt voornamelijk bepaald door de zeer licht golvende en door vrijwel evenwijdige belijningen gevormde hoofdstraatruimte tussen Raadhuisbrug en Teernstrabrug, waarvoor het water de Luts het uitgangspunt vormt. Lijnen parallel aan de vaart worden aan beide zijden gevormd door een bomenrij, een weg, op elkaar aansluitende stoepen en een gevelwand. De bomenrijen langs de Luts zijn zeer opvallend in het straatbeeld. De bebouwing vormt een vrijwel aaneengesloten geheel ondanks de kleine particuliere steegjes waardoor de panden op vele plaatsen van elkaar gescheiden zijn. Die geslotenheid van de begrenzendende bebouwingswanden is een algemeen structuurkenmerk van Balk dat mede tot uiting komt in de ondergeschikte plaats die de enkele zijstraten in het bebouwingpatroon innemen. Verschillen in inrichting van de ruimte tussen beide zijden van de Luts hebben tot een zeker contrast geleid. Aan de noordwestkant (Van Swinderenstraat) - de winkerkant - komen de grootste huizen voor, is een afzonderlijke kade aanwezig en is het totale profiel wat ruimer dan aan de zuidoostkant (Raadhuisstraat). Daar zijn de panden over het algemeen van een kleiner formaat en komen weinig of geen winkels voor. Een algemeen bebouwingsskenmerk is de verticale opbouw van de panden die nog wordt versterkt door een verticale gevelindeling. De bebouwing bestaat overwegend uit panden van één bouwlaag met kap; de directe omgeving van het Raadhuis vormt hierop met twee bouwlagen de duidelijkste uitzondering. De noklijn van de kappen van de smalle en diepe panden staat haaks op de weg. Het straatbeeld kenmerkt zich daardoor in sterke mate door topgevels en lijstgevels met schildkappen. Als bouw materiaal voor de voorgevel is meestal roodbruine baksteen gebruikt, terwijl de kappen in het algemeen zijn gedekt met rode pannen. Het voorste, van de straat zichtbare, gedeelte van de schildkappen is daarentegen vaak gedekt met blauw-zwarte pannen.

Nadere typering te beschermen waarden

In totaliteit vertegenwoordigt de ruimtelijke structuur van het oude Balk een gaaf voorbeeld van een zogenaamd verkeersdorp, een nederzetting waarvan de groei in eerste instantie gebaseerd is op passerend verkeer. Tevens vormt het dorp een fraai voorbeeld van een vlek, een dankzij de handel van de 16de tot de 18de eeuw uitgegroeide nederzetting met een welhaast stedelijke karakteristiek. De Luts met de daar langs gelegen Van Swinderen-

en Raadhuisstraat vormen het belangrijkste deel van de openbare ruimte. De inrichting van deze ruimte kenmerkt zich door een duidelijke rechtlijnigheid. De lijnen worden gevormd door de centrale Luts, de hieraan evenwijdig gesitueerde bomenrijen, de lineaire inrichting van de verblijfs- en verkeersruimte tussen bebouwing en beplanting, en de aan weerszijden van de vaart in één lijn geplaatste bebouwing. De beschouwing van de Luts bestaat over de gehele lengte van het water uit gemetselde boogsegmenten die aan de historische beeldkwaliteit bijdragen. De vaart is thans enkel nog van belang voor de recreatievaart en de afwatering. Van de vele voetbruggetjes die de Luts in de 19de eeuw kruisten, is slechts één enkel exemplaar overgebleven. Het ten zuidwesten van de Raadhuisbrug gelegen bruggetje ligt dwars op de beschreven lengterichting die dit deel van de kom van Balk domineert, doch is zo onopvallend dat het de lineaire samenhang niet doorbreekt.

De meer zuidwestelijk gelegen Teernstrabrug, een markante ijlzeren ophaalbrug, vormt door zijn omvang en vormgeving een waardevolle ruimtelijke afsluiting van de dorpskom aan die zijde.

De Raadhuisstraat aan de zuidoostkant van de Luts is vrij smal in vergelijking met de Van Swinderenstraat aan de noordwestzijde ervan. De bomenrij bestaande uit linden sluit hier direct aan op de Luts. Aan de overzijde van de vaart wordt de rij linden van het water gescheiden door een bestrate kadestreek die als parkeergelegenheid wordt benut. De ruimtelijke werking van de bomen in relatie tot de afstand tussen de gevelwanden verleent het straatbeeld een waardevolle beslotenheid.

Bij de circa vier meter brede rijbanen van de Raadhuis- en de Van Swinderenstraat is de oorspronkelijke rechtlijnigheid ook bij een recente herinrichting bewaard gebleven. Naast de rijbaan wordt in beide straten een kenmerkend overgangsgedebied tot het huizenfront gevormd door particuliere stoepen. De historische beeldkwaliteit van de stoepen varieert, doch door de zeer eigen verschijningsvorm van de stoep per pand wordt de individualiteit van de afzonderlijke panden sterk benadrukt. Een toevoeging aan genoemde parallelle lijnstructuren is in de Van Swinderenstraat aanwezig in de vorm van een loopstrook tussen de particuliere stoepen en de rijbaan. De anderhalve a twee meter brede strook is in het evenwijdige lijnenpatroon opgenomen.

Qua status en schaal van de bebouwing vormt de omgeving van de Raadhuisbrug het zwaartepunt van het dorp en als zodanig een verbijzondering van de lintstructuur.

In dit oudste dorpsgedeelte komen verschillende oude koopmanshuizen voor met 17de- en 18de-eeuwse gevels. In afwijking van het algemene beeld bestaan de panden hier, aan de Van Swinderenstraat en het begin van de Meerweg, voornamelijk uit twee woonlagen met kap. Wel zijn vanaf het eind van de vorige eeuw veel straatgevels hier vervangen, vooral van panden met een winkel-functie. Door schaalvergroting zijn op enkele plaatsen panden bij elkaar getrokken, wat soms tot gevolg heeft gehad dat er kappen zijn ontstaan met de nok evenwijdig aan de straat.

Incidenteel komen ook elders hogere panden voor, zoals het café nabij de Teernstrabrug en de boerderij aan het einde van de Meerweg. Door het hoogteverschil tussen het eerstgenoemde bouwwerk en de omringende bebouwing wordt de ingang van het dorp bij de brug geaccentueerd, terwijl de omvang van de boerderij voor een duidelijke ruimtelijke beëindiging van de dorpsbebouwing zorgt.

De visuele relatie van Balk via de Luts met het open landschap en het Slotermeer is op de laatstgenoemde plaats duidelijk herkenbaar aanwezig. Aan de overzijde van de Luts zijn nog de als zodanig herkenbare molenwerfgebouwen van de hier vroeger gesitueerde molen aan te treffen. De meer recente bedrijfsontwikkelingen in dit gebied vormen een goede aansluiting op de historisch-ruimtelijke structuur van de nederzetting.

Aan de Dubbelstraat ten oosten van de Raadhuisbrug, de oude uitvalsweg naar Wijckel, is door de bouw van enkele grootschalige, losstaande en uit de rooilijn geplaatste panden als een lagere school en een bankgebouw in deze eeuw het lintpatroon met name aan de zuidkant van de weg onderbroken. Een verzwakking van het bebouwingspatroon doet zich eveneens voor ten zuiden van de Teernstrabrug, alwaar sanering van oude gebouwen en vervanging door dwars op de Luts geplaatste nieuwbouw heeft plaatsgevonden.

In de omgeving van de Raadhuisbrug, waar de Dubbelstraat op de Raadhuisstraat aansluit, verdienen enkele panden bijzondere aandacht. De structureel belangrijke plaats die de kruising in de nederzetting inneemt, wordt behalve door patroonkenmerken juist door deze panden benadrukt. Het oude Raadhuis (1615) is met zijn voorgevel georiënteerd op de wegverbinding, maar uit situering van het gebouw en gevelindeling valt ook al een zekere gerichtheid op de Luts af te lezen. Het hier tegenover gelegen 19de-eeuwse hoekhuis heeft een ronde hoek waarin de hoofdtoegang tot het gebouw te vinden is. Het pand is zo

in gelijke mate georiënteerd op de land- en de waterverbinding. Ook de hervormde kerk (1729) aan de Van Swinderenstraat, geplaatst in de rooilijn als deel van de aaneengesloten straatwand, draagt bij aan de structureel belangrijke brugsituatie. Bij de rooms-katholieke kerk (1883) aan de Raadhuisstraat bevindt zich een aanzienlijke onderbreking van het aaneengesloten bebouwingspatroon, hetgeen vooral gevolg is van aansluitende kaalslag. Van een geheel andere aard is de onderbreking in de straatwand van de Raadhuisstraat ter plaatse van de doopsgezinde kerk. Een hekwerk voor het perceel beperkt de al geringe onderbreking van het bebouwingspatroon, waardoor deze terugrooiing zich goed in de structuur voegt.

Begrenzing van het aangewezen gebied

De beschreven kwaliteiten van de historisch-ruimtelijke structuur en de bebouwing van Balk, alsmede de herkenbaarheid van de historische ontwikkeling in het dorpsbeeld rechtvaardigen een aanwijzing als beschermd dorpsgezicht ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet.

Tot het beschermde dorpsgezicht behoren de samenhangende onderdelen van de ruimtelijke structuur, waaruit de historische ontwikkeling is af te lezen. Deze samenhangende structuur is opgebouwd uit de kruising tussen land- en waterweg (de Raadhuisbrug) met de nabije omgeving – de oorspronkelijke dorpskern – en de hier ten zuidwesten en noordoosten op aansluitende lintbebouwing aan weerszijden van de Luts. De begrenzing is aan de zuidwestkant van de dorpskern voornamelijk bepaald door de ligging van gebieden met nieuwbouw en voor het overige langs de achtererven van de bebouwing getrokken.

Door grote wijzigingen in het oorspronkelijke lintpatroon van de bebouwing aan de Dubbelstraat valt dit deel van de nederzetting grotendeels buiten de begrenzing van het beschermde dorpsgezicht. Ten noordoosten van de Raadhuisbrug is de grens getrokken om de grote boerderij aan de Meerweg en enige werfgebouwen die nog getuigen van de bedrijfsontwikkeling alhier. De grens is mede bepaald met het oog op de handhaving van de hier aanwezige ruimtelijke relatie van Balk via de Luts met het open landschap en het Slotermeer.

De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht is weergegeven op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 154).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectivering van de bescher-

ming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan ontwikkeld of herzien worden. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der.

Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. dl. 2. Gorinchem, 1840.

Bouwer, K.

Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents Plateau. Groningen, 1970.

Buro Vijn. Gaasterlân-Sleat, Aanwijzingsvoorstel Beschermd dorpsgezicht Balk. Oenkerk, 1985.

Buytenen, M.P. van.

Frieslands Middeleeuwse Marktrechten. Fryske Academie nr. 261. Leeuwarden, 1965.

Faber, J.A.

Drie eeuwen Friesland: economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800. Leeuwarden, 1973.

Groot, K.A. de.

Balk in oude ansichten. Zaltbommel, 1978.

Hendriks, M.G.H.

Gaasterland in oude ansichten. Zaltbommel, 1983.

Jansen, B.H.A.

'Grootgrondbezit in Gaasterland', It Beaken XXXVI (1974), 243-259.

Keuning, H.J.

'Het Geografisch Milieu' in: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, (red.), Geschiedenis van Friesland. Leeuwarden, 1973.

Moerman, H.J.

Nederlandse plaatsnamen. Brussel, 1956.

Tegenwoordige Staat van Friesland. dl. 3. Leeuwarden, 1788.

Wielen, J.E. van der.

'Een restauratie in Balk', Heemschut 9 (1976), 179.

Wumkes, G.A.

Stads- en dorpskroniek van Friesland. Leeuwarden, 1930-1934.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek:
Drs. J.J. de Haas, Breda.

Foto's:

- Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4);
- Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart:

Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

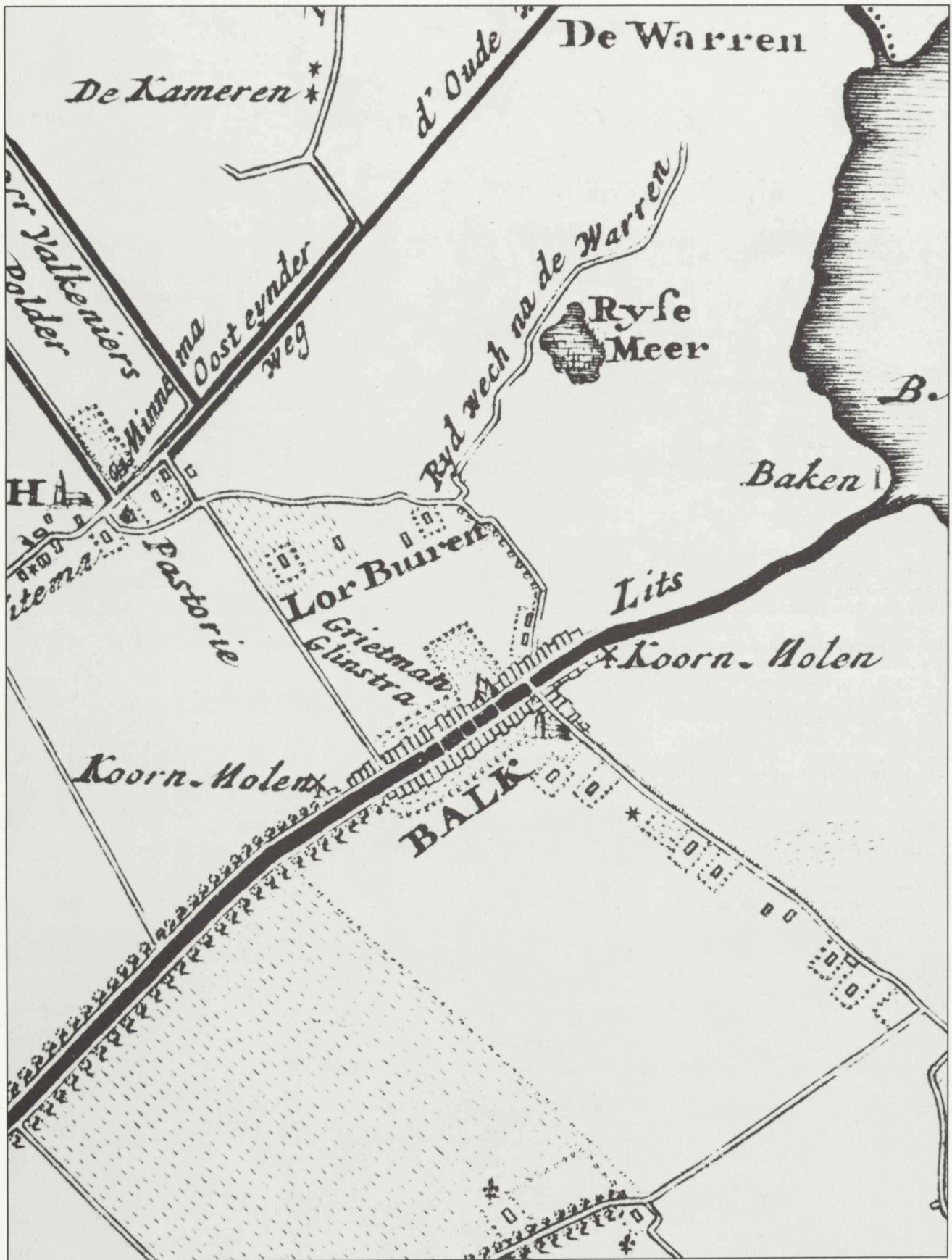
Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1482 4.

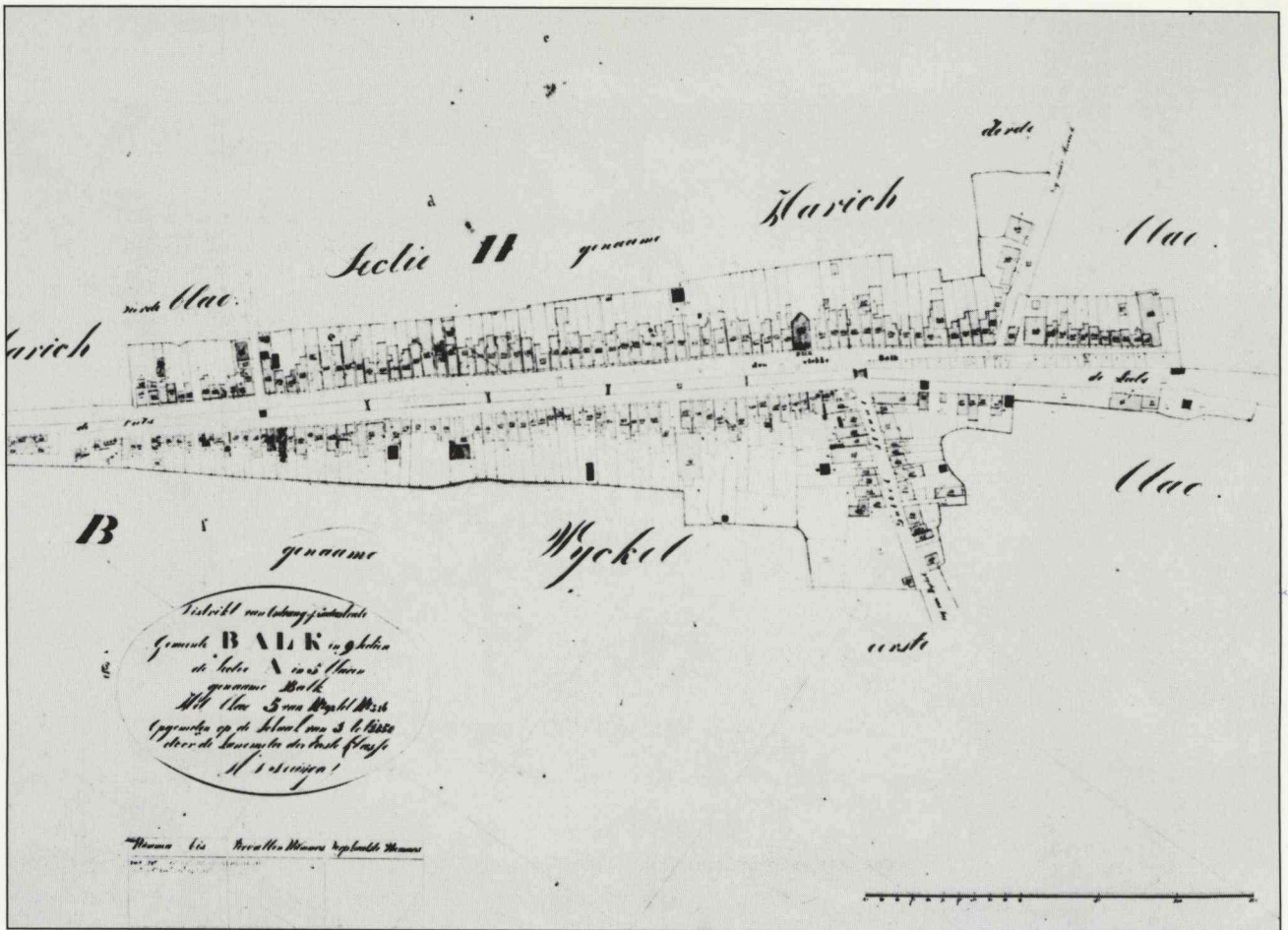
Druk:

Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

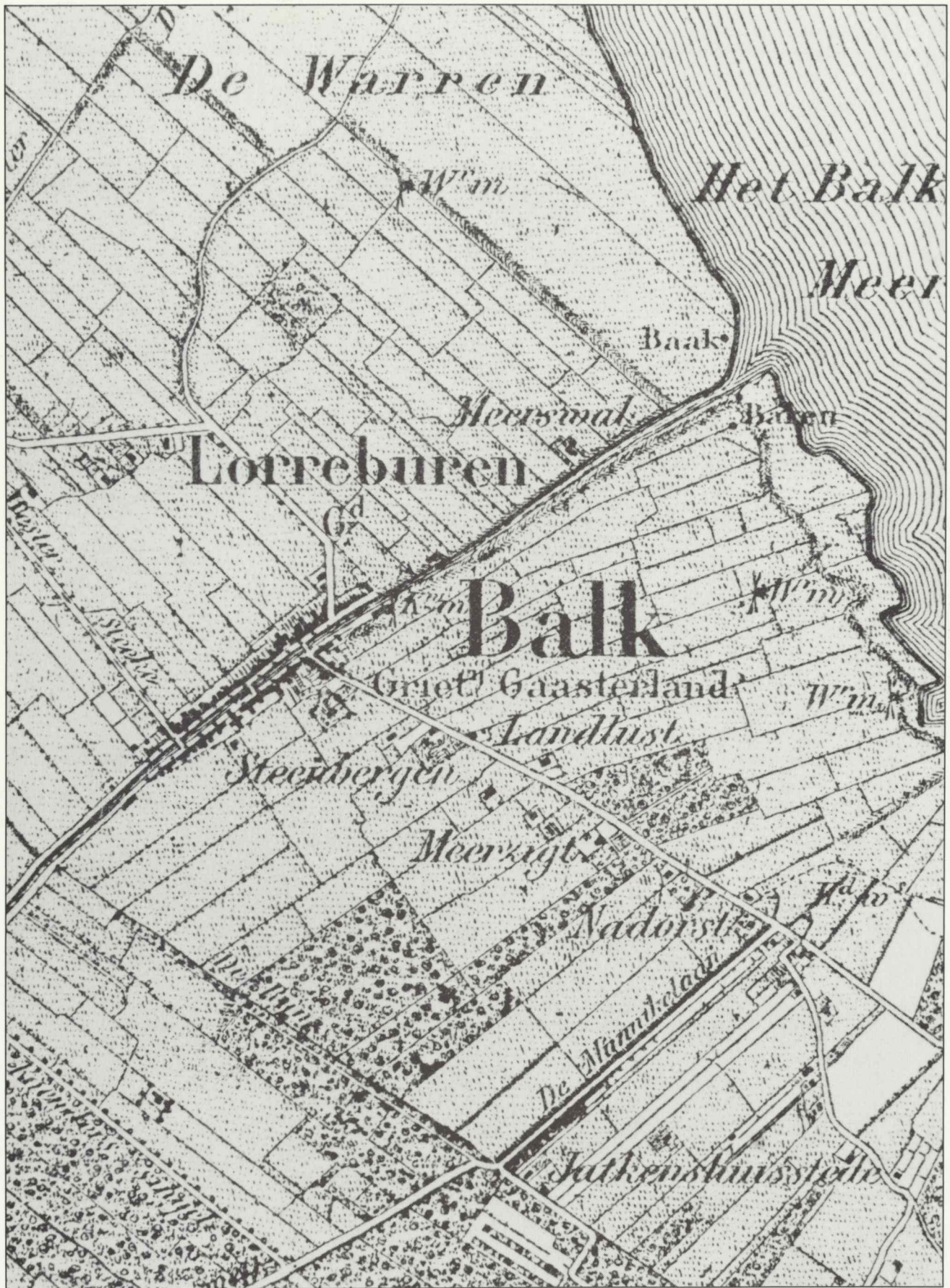
1,110519085007

Afb. 1. B. Schotanus à Sterringa, Uitbeeldinge van de heerlijkheit Friesland, 1970 (facsimile herdruk van 1718), grietenij Gaasterland, fragment.

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Balk, 1830, fragment.

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1860), blad 15, fragment.

